

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

На правах рукопису

ШУГАЄВА Людмила Михайлівна

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ І СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА ДУХОВОРІВ

Спеціальність 09.00.06 - теорія і історія
релігії, вільнодумства і атеїзму

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філософських наук

Л. Шугаєва

Київ - 1993

00814492 (S)

Лб 26.72

Дисертація виконана на кафедрі культурології Київського державного педагогічного інституту ім.М.П.Драгоманова

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
М.М.Закович

Офіційні опоненти: доктор філософських наук
П.Л.Яроцький
кандидат філософських наук, доцент
Косянчук О.С.

Ведуча організація: Запорізький державний університет, кафедра історії і теорії культури

Захист дисертації відбудеться "5" березня 1993 р.
о "14" годині на засіданні Спеціалізованої ради
Д 016.26.01 при Інституті філософії АН України за
адресою: 252001, Київ - 1, вул.Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Інституту.

Автореферат розісланий "28" січня +1993 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої ради *Козловський* В.П.Козловський

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність теми дослідження. Опанування культурною спадщиною нашого народу має важливе значення для духовної і соціальної розбудови України. В зв'язку з цим доцільне вивчення релігійно-суспільних течій, які мали місце в духовному житті України в минулому, не тільки заповнює прогалину в українському релігієзнавстві, але й привертає увагу до невідомих широкому загалу феноменів української історії, культури, духовності.

Однією з таких течій є рух духоборів. Протягом тривалого часу цей рух визначав спосіб життя значної частини селянського населення Російської імперії, в тому числі й України. Духобори на базі свого віровчення намагалися практично розв'язати вузол суперечностей, породжених економічним розвитком, і реалізувати ідею встановлення Царства Божого на землі. Вони створили соціально-релігійну концепцію, яка стверджувала форми суспільного життя, в основі яких покладено задоволення матеріальних і духовних потреб всіх людей, що передбачало насамперед вільний розвиток особистості, створення умов для вільної праці і гідного людського життя.

Духоборство було, безумовно, самобутнім, антикріпосницьким рухом, виявом прагнення народу до духовної і соціальної свободи. В ньому в релігійній формі втілювались ідеї гуманізації суспільних відносин, людських стосунків, відмова від вирішення соціальних конфліктів авторитарно-насильницькими методами. Проголошення ненасилля було стрижневим життєвим принципом духоборів, який передбачав постійне моральне вдосконалення особистості. Отже йшлося про ті духовні цінності, які набули життєво важливого значення наприкінці 19 ст., особливо в Україні.

В другій половині ХІІІ ст. - першій половині ХІХ ст. рух духоборів поширився на терені Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. Найбільш відомим поселенням духоборів в Україні була комуна на Молочних Водах в Мелітопольському повіті Таврії. В житті комуни знайшли практичне втілення соціальні принципи духоборства. Тобто це була не просто опозиція ортодоксально-державному російському православ'ю, а творення нового способу життя, заснованого на гуманістичних духовно-моральних цінностях раннього християнства. При цьому основоположні постулати свого віровчення духобори не абсолютизували, не робили з них догми, а орієнтувалися на постійні пошуки істини на основі взаємопорозуміння, толерантності у людських взаєминах, поваги до всіх культур і кожної індивідуальності зокрема.

Оскільки відновлення історичної пам'яті, утвердження духовних і моральних цінностей та ідеалів є стрижневою тенденцією в духовному житті незалежної України, дослідження філософсько-релігійних основ та соціальної практики духоборів становить собою актуальну історико-філософську проблему.

Ступінь дослідження проблеми. Соціально-релігійні основи віровчення духоборів і їх соціальна практика в українській науці лише принагідно згадувались М.Костомаровим і М.Грушевським. Тривалий час духоборство було об'єктом дослідження лиш православних богословів /О.Новицького, Т.Луткевича, М.Кутелова, С.Маргаритова, П.Оболенського/, які розглядали даний рух як ересь, церковний розкол і не звертали уваги на той факт, що в добу пізнього феодалізму суспільні рухи здійснювались здебільшого під релігійними гаслами. В працях цих авторів не знаходимо особіч-

ного аналізу навіть віровчення духоборів, не говорячи вже про адекватне визначення місця і ролі його в тогочасному суспільному житті.

До адекватного наукового визначення соціально-релігійного руху духоборів наблизились російські історики О.Лебедев, О.Пругавін, О.Бороздін, М.Муратов, Л.Мілюков та ін. В релігійному русі духоборів вчені побачили форму суспільного протесту, виток якого знаходили в способі життя народу. Але їх працям, присвяченим руху духоборів, притаманна поверховість і непослідовність. Крім того, дослідники ідеалізували общини духоборів, вбачаючи в них ідеал суспільного устрою.

Вагоме значення для вивчення соціально-релігійного руху духоборів мають матеріали, зібрані В.Бонч-Бруевичем на основі опрацювання значної кількості першоджерел і записів псаломного співу, який був основним засобом фіксації та передачі віровчення духоборів.

Значну кількість матеріалів подібного змісту містять описи чисельних кримінальних справ в книгах Ф.Ліванова і М.Варадінова, виконаних зі скрупульозністю, властивою російським чиновникам.

У зв'язку з політичними обставинами рух духоборів тривалий час не привертав уваги вчених. Лише в п'ятидесятих - шістдесятих роках з'явилися історичні розробки П.Риндзюкського і О.Клібанова, в яких піднімаються питання витоків духоборства, його соціальної бази, шляхів розвитку. Істотним недоліком цих праць було те, що духоборство розглядалось через призму більшовицьких догм про класову боротьбу, тенденційно політизувалось і, звичайно, в ідеологічному плані негативно оцінювалось. Такий же недолік притаманний працям І.Малахової і З.Поракішвілі. Порівня-

но з названими авторами об'єктивною і достатньо змістовною по-
стає невелика за обсягом праця О.М.Яковлева /Духоборы-плаку-
трава, плывущая напротив воды // Реализм-земля перестройки.-М.:
Политиздат, 1990.- С.40-70/.

Таким чином, недостатня вивченість феномену українського
духоборства і необхідність у відповідності з духом нашого часу
осмислення філософсько-релігійної концепції та соціальної прак-
тики духоборів зумовили вибір теми дослідження.

Мета та завдання дослідження: здійснити комплексний істо-
ричний і філософський аналіз релігійно-суспільного руху духобо-
рів в Україні в другій половині ХІІІ - першій половині ХІХ ст.
як соціально-духовного явища.

Для реалізації цієї мети виникла дослідницька необхід-
ність в вирішенні ряду конкретних завдань:

- здійснити науковий аналіз релігійної концепції віров-
чення духоборів;
- дослідити специфіку вільнодумства духоборів;
- виявити основні категорії етичного вчення духоборів,
дати їм змістовну характеристику;
- розкрити сутність і форми життєдіяльності духоборсь-
кої общини.

Теоретико-методологічний фундамент дисертації і джерела:
методологічним і теоретичним фундаментом дослідження є праці
вітчизняних і зарубіжних філософів, істориків і релігієзнавців,
в яких подаються концепції і висновки щодо проблеми виникнення і
еволюції релігійних вірувань, місця соціального ідеалу, суспіль-
но-релігійних рухів в духовній культурі /М.Трушевський, М.Косто-
маров, Т.Сковорода, Л.Фейєрбах, М.Бердяєв, М.Барг, А.Мортон, П.Нівго-
родцев, С.Свенцицька, С.Шацький та ін./.

Джерелознавчу базу дослідження склали опубліковані документи з історії духоворства, а також архівні матеріали. Істотними джерелами для з'ясування віровчення, його соціальної спрямованості є насамперед "Записка, поданная духоворами Екатеринославской губернии в 1791 году губернатору Каховскому" і "Епитоная книга духоворов". Важливе значення у вивченні проблеми мають також книги духовних християн. При характеристиці общини духоворів, її організації і життєдіяльності в дисертації використані записки урядових осіб /громадянського губернатора м. Херсону П.В.Сабурова, катеринославського губернатора М.Каховського, дійсного радника І.Лопухіна/, а також православних богословів.

У дисертаційному дослідженні використані архівні матеріали, що дали змогу проаналізувати культ, обрядові традиції духоворів, устрій общини, тощо. Це перш за все справи духовних консисторій православної церкви, розпорядження урядових осіб, спогади і записки відомих діячів духоворського руху, зокрема, М.С.Андросова і В.О.Макасеєва.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні неканонічного підґрунтя релігійних поглядів духоворів по відношенню до православ'я, гуманістичної сутності їх світогляду та соціальної практики як цілісної системи життєдіяльності.

В дисертації висвітлено ряд нових положень:

- віровчення духоворів споріднене з традиціями вітчизняних єретичних рухів та західного протестантизму, насамперед квакерства, було значним просуванням по шляху духовного піднесення людини; духоворство складало одну з тих релігійних течій, яка сприяла кристалізації і втіленню в життя гуманістичного змісту християнської моралі, що трансформувалася в їх віровчен-

ні та життєвій практиці через доктрину про перебування в душі кожної людини Бога, на підставі чого обґрунтовувався постулат, що людина людині - Бог;

- релігійний суб"ективізм духоборів привів до максимально-го спрощення символу віри, критичного осмислення догмату про троїчність іпостасей в Божестві. Дії людської душі - пам"ять, розум, воля, а також явища та параметри природи - світло, спокій, гармонія, висота, ширина, глибина - втілені, за вченням духоборів, в трьох особах, складають лише єдину видимість Божества, а не християнську Трійцю. Духоборська Трійця не є самостійна й само-бутня сутність Бога, а його злиття з общиною духоборів;

- своєрідність духоборського тлумачення догмату про Трій-цю означала різкий розрив з багатовіковою християнською тради-цією і претензію на реформування християнського віровчення. По-няття духоборів про Бога є пантеїстичним і раціоналістичним. Ви-знаючи Бога не як істоту, не як індивідуальність, а вбачаючи в ньому лише універсальну першопричину, духобори зі вченням про Бога тісно пов"язували апокаліптичні очікування, які мали свої особливості: Царство Боже не відрив від землі, а стан натхнен-ня і могутнє піднесення творчої активності людини - співпраців-ника Бога;

- практичний ідеал суспільної життєдіяльності духоборів обґрунтувався через ствердження про рівність всіх людей та ре-алізувався як усвідомлення суверенності людини, що утверджує свої сутнісні сили через інтелектуальний і моральний розвиток; демократичний і гуманістичний устрій общини духоборів висував на перший план реальні інтереси людей, шляхи їх задоволення, потре-бу особистостей одне в одному як основу духоборського соціума;

- крайній радикалізм духоборів у справі політичного і соціального влаштування суспільства привів їх до заперечення держави як зла, що уособлювалося з царським самодержавством, і необхідності її мирної трансформації в державність сакральньо-общинного типу, яку вони намагалися розбудувати практично; однак соціальний аспект вчення духоборів був утопічним: категоричне заперечення приватної власності, злиття інститутів громадянської і общинної влади ріднило їх з середньовічними теократичними утопіями.

Практична значимість дисертації полягає в тому, що її висновки і положення можуть бути використані для подальшого дослідження релігійно-суспільного руху духоборів. Результати дослідження можуть бути використані при розробці курсів лекцій з історії релігії і з історії України. Вивчення духоборства має також загальнокультурну і громадянську цінність. Національна спадщина нашої країни глибоко пов'язана з релігійним корінням. Вивчення релігійно-суспільного руху духоборів може сприяти повазі до пам'ятників і традицій, зміцненню духу милосердя, засад трудової етики, підвищенню морального рівня в цілому.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації викладались автором в доповідях на двох наукових конференціях "Виховання на ідеях миру в навчальному і позанавчальному процесі в школі і вузі"/Рівне, 1992/, підсумковій науковій конференції Київського державного педагогічного інституту ім. М.П.Драгоманова за 1991 рік. Дисертація обговорювалася і була рекомендована до захисту кафедрами культурології Київського державного педагогічного інституту ім.М.П.Драгоманова.

Структура дисертації визначена специфікою теми, метою, завданнями і логікою наукового дослідження поставленої проблеми. Ди-

сертация складається із вступу, двох розділів, висновків і бібліографічних посилань.

Вирішення сформульованих завдань дослідження передбачає вивчення геокультурних і соціально-історичних факторів виникнення духоборства, духовно-моральних витоків віровчення, з'ясування характеру духоборської доктрини. Цим питанням присвячений перший розділ. В другому розділі автор розглядає характерні риси соціального вчення духоборів, форми життєдіяльності общини, сімейну і трудову етику. Завершують дослідження коротко сформульовані висновки.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується тема дисертаційного дослідження, її актуальність, дається загальна характеристика існуючих підходів до осмислення релігійно-суспільного руху духоборів, дається характеристика методологічних і фактологічних джерел, сформульовані мета і завдання роботи, її наукова новизна і науково-практична значимість.

У першому розділі дисертації "Генезис і сутність віровчення духоборів" показано, що вчення виникло в Тамбовсько-воронежському регіоні. В Україні воно поширилось в другій половині ХІІІ ст. і в усій повноті було реалізоване якраз тут. Генезис духоборства відноситься до початку зародження буржуазного суспільства. Складність соціально-економічної ситуації / Росія була переважно селянською країною і тому основні протиріччя утворювались між абсолютистською державою і селянством. Якраз в середовищі державних селян з'явилися найбільш ранні ознаки переходу до відносин буржуазного типу, здійснювався перехід в дрібних товаровиробників/, переломний характер епохи були тям ґрунтом, який сприяв виникненню, становленню і розвитку вчення духоборів. Державні селяни і стали фундаментом релігійно-суспільного руху духоборів. Дисертант

прийшов до висновку, що духобори намагалися розв'язати проблеми, зумовлені складною соціально-економічною обстановкою, на ґрунті духовно-моральних пошуків, які певний час і досить успішно здійснювалися ними в соціальній практиці.

На основі вивчення архівних джерел автор прийшов до висновку, що оклад послідовників духоборської віри в Україні поповнювався за рахунок козацтва. Окреслення соціального середовища формування духоборства важливе для з'ясування характеру духоборської доктрини. Саме психологія однодвірців і козацтва була найбільш сприятливою до дрібно-товарного виробництва, до раціоналізації свідомості.

В процесі дослідження встановлено, що формування духоборства як суспільно-релігійного руху практично було боротьбою за незалежність особистості і створення такої релігії, яка не відокремлювала би людину від людини, всупереч догматизму і ритуалізму стверджувала духовну свободу. Апеляція духоборів до індивідуальної свободи, до внутрішнього переконання людини, висловлене ними довір'я інтелектуальним і моральним силам людини — все це означало становлення в селянському середовищі ідеалів гуманізму, втілених в релігійні форми.

На підставі опублікованих і архівних джерел з'ясовано, що віру духобори уявляли як внутрішнє ставлення людини до постійно перебуваючого в ній Христа. Віра, за переконаннями духоборів, є не пасивний споглядальний стан, а активне начало, спрямоване до тієї ж практичної мети, яка утворює сутність релігійного життя людини. У вченні духоборів поєднались традиції єретичних рухів Росії з елементами західного протестантизму. Синтез цих ідей з власно духоборським віровченням висвітлив коло основних ідейно-моральних питань, що містяться як в релігійній ідеології, так і

в вимогах радикальної зміни моральних установок суспільства, приведення їх у відповідність з духовними тенденціями нового часу. Це зумовило виникнення потреби у створенні рухомої, динамічної і разом з тим сталої системи світопоглядання, здатної максимально дисциплінувати людей, але не сковуючи їх ділової активності. І ці важливі вимоги узгоджувались в рамках вчення духоборів. В формуванні віровчення духоборів дисертантом виявлено такі складові: основна ідея віровчення квакерів про перебування в душі кожної людини Бога; містико-раціоналістичні ідеї та соціальні. В цілому в дисертації обґрунтовується положення, що духоборство поступово стає формою духовного антитоталітаризму. Воно стверджує абсолютність і непорушність внутрішнього світу людини, суверенність особистісного начала.

На основі вивчення джерел автор прийшов до висновку, що духобори прагнули раціоналістично тлумачити християнство, намагалися бачити в ньому релігій, яка освячує тільки те, що визнає гідним людський розум. Основною ознакою релігійного вчення духоборів є духовне розуміння віри і прагнення до духовної досконалості людини. Бог, за їх вченням, не є самостійною істотою. Він невід'ємний від роду духоборів і видимого світу. Божественна Трійця - це не три окремі іпостасі, а три різні дії, прояву або видозміни однієї і тієї ж істоти. Бог-Отець - це пам'ять, Бог-Син-спокій, Бог-Дух Святий - розум. І все це зосереджено в людині. Ця ідея по суті пантеїстична, бо стверджує, що без землі, без людей немає і Бога, а Дух Святий - це сам людський розум. При такому вченні про втілення, а вірніше, перетілення Божества, Христос перестає бути особистістю і при тому історичною. Він - Божественний розум, який переселяється з одних обранців в інших. Через те духобори поклоняються живому Христу, а православні -

мертвому. Живий Христос переселився в рід духоборів. Він постійно знаходиться серед них, переходячи від предків до потомків. Оскільки людина є частиною природи, то Бог перебуває і в людині.

Все це дало підставу зробити висновок, що уявлення духоборів про Бога як істоту несубстанціональну, впливає з безмежної поваги до людської особистості. Людина - живий образ Бога - ось основне поняття духоборів, на якому вони прагнуть побудувати і свої суспільні відносини. Отже, перебування Бога в душі людини означало для духоборів утвердження себе в повноті людської гідності. Іншими словами, це твердження означало, що людина єдиний Бог. Тим самим, віра у духоборів набувала глибокого гуманістичного змісту.

Джерелом свого віровчення духобори визнають не Біблію, що складається, на їх думку, з мертвих букв, а Животну книгу, яка живе в пам'яті і серці духоборів. Джерело оновлення віри, відтворення її істинного змісту духобори шукали не в осмисленні Біблії, а в просвітленні духом та істиною у відповідності з тими християнськими моральними чеснотами, які мають загальнолюдське значення.

В ході дослідження дисертант акцентує увагу на тому, що у відповідності з духом гуманістичного індивідуалізму та раціоналізму, духоборство переносить релігію у внутрішній світ людини. Те, що відноситься до зовнішнього боку релігії - обряди, богослужіння, шанування святих - послідовно відкидається. Віра визнається справою внутрішнього переконання людини, і на цій підставі форми зовнішнього благочестя відкидаються як нещирі і фальшиві. Не церква, що уособлює Бога на землі, а сама людина є носієм Божественного начала.

Проголошений духоборами принцип чисто духовного поклоніння Богу своєрідно трактувався і здійснювався. Серед ієрархії небагаточисельних ритуалів особливе місце займав обряд взаємного поклоніння, а найбільш прикметна риса молитви - поклоніння живому образу Бога - людині. Саме ці обряди втілювали провідну духоборську ідею - обожнення простої людини.

Отже: релігійне вчення духоборів зводиться до утвердження необмеженого морального і розумового розвитку людини, її активності, спрямованої на її земні інтереси, її духовної і соціальної свободи, рівності народів і вір. В комплексі цих ідей стає логічно необхідною вимога спільності майна.

В другому розділі - "Комуна духоборів як спроба здійснення соціально-релігійної утопії" дисертант досліджує систему соціальних і економічних засобів, з якою духобори пов'язували свій гуманістичний ідеал щастя, ідеал вільної і гармонійної людини. На відміну від попередніх ересей в Російській імперії, духобори, почавши з критики церковного авторитаризму, перейшли до критики авторитарних начал суспільного життя. Своє уявлення про царство Боже на землі намагалися втілити на практиці.

Для реалізації свого соціального ідеалу в життя духобори об'єднувались в комуни. Найбільш відома комуна на Молочних Водах поблизу Мелітополя. Мета комуни була визначена так: "Метою общинного життя слід вважати духовну спільність, незлобивість взагалі людей, в чому розуміється висока благородність; матеріальну вигоду".

На підставі вивчення джерел про життєдіяльність духоборських общин на терені України, дисертант прийшов до висновку, що це були організації двоїстого типу: перш за все вони мали на меті моральне піднесення людини та наближення її до християнського ідеалу. Але це не було єдиною метою общини, бо вслід за

нею община ясно висуває і другу, чисто господарську мету - підняття економічного добробуту її членів. Архівні матеріали засвідчують, що життєдіяльності общини духоборів був чужий і неприйнятний релігійний аскетизм. В цьому відношенні духобори різко розходяться зі своїми сучасниками, зокрема із громадами хлістів та скопців. В дисертації обґрунтовується положення, що духобори наближаються до общин ранньохристиянської орієнтації, тобто таких об'єднань, для яких своєрідний рівнорозподільний майновий ідеал не є другорядним додатком, а основною суттю всієї громади.

Духобори стверджували, що люди народжуються рівними. Тому справедливе суспільство повинно відповідати природі людини. Духобори вважали, що людина позбавлена приватної власності і звільнена від її впливу, зміниться внутрішньо. Свобода, за їх переконанням, це позбавлення не лише гноблення і тиранії, але й приватної власності. Створення духоборами спільної общини типу комуні передбачало ліквідацію приватної власності як умову досконалого життя. Свободу в тлумаченні духоборів можна визначити так: справжня свобода коріниться в тому, яким чином людина одержує засоби для існування. Істина свобода полягає у вільному користуванні землею. В селянській свідомості праця і власність були логічно, раціонально пов'язані.

Вивчаючи внутрішню організацію і взаємодію духоборської общини, дисертант зазначає, що надзвичайно важливим і перспективним в демократичному влаштуванні Молочноводської комуні було те, що воно все ж висувало на перший план реальні потреби людей, їх задоволення, потребу індивідів одне в одному як першоджерело соціального об'єднання.

Досліджуючи на основі різноманітних джерел спосіб життя

духоборів, автор встановив, що їх сімейно-шлюбні стосунки, а також система виховання будувались на принципах гуманізму і милосердя. Община не поглинала сім'ї, вона була сукупністю чітко віддиференційованих одна від одної сімей, проте діти розглядалися як об'єкт виховних турбот кожного з членів общини, а не окремої сім'ї. Такий підхід до виховання свідомо переслідував мету соціалізації людини в душі соціально-релігійного вчення духоборів. Це було неодмінною умовою вчення - діяльне застосування його.

Одним з важливих висновків дослідження є те, що духобори утворили не лише особливу в релігійно-обрядовому відношенні групу. Вони виробили свої звичаї і обряди, своєрідну форму чоловічого і жіночого одягу, систему виховання дітей, тобто в етнографічну групу. Крім того, духобори створили власну систему регулятивно-каральних органів - на чолі їх стояв вождь, була поліція, суд, школа, становило основи теократичної державності.

Разом з ідеалом нового суспільства духобори висунули ідеал нової людини: суверенної і соціально вільної. Дисертант називає його новим, маючи на увазі його протилежність, соціальному типу людини, що склався в феодальному суспільстві, авторитарному за своєю сутністю. Поява такого ідеалу зумовлювалась істотними змінами в суспільно-економічних основах феодальної Росії.

Соціальний ідеал, який висунули духобори, був не результатом історичних закономірностей, а в тій чи іншій мірі свавільним винаходом. Рівність, яку проповідували духобори, - рівність потреб. Їх ідеал - деяким чином і ідеал бідності.

Існування духоборських комун не могло бути міцним в силу тих же соціальних обставин, що зумовили виникнення цієї общини,

а саме, становлення нової буржуазної формації. Через те, що соціальну базу общини становили вільні селяни, то з часом в процесі збагачення общини почалось майнове та соціальне розширення. Адже суспільним ідеалом основної маси селянства була вільна дрібна власність.

Нездійсненність соціально-релігійної концепції і практики духоборів корінилася в статичності ідеалів і моделі їх соціального буття. Щоб перейти рубіж, необхідна була модифікація їх соціального ідеалу, певна еволюція ранньохристиянських та егалітарних рис, що було не під силу традиційній общині духоборів. В той же час існувала зворотня практика соціальному ідеалу духоборів - об'єктивні сили суспільно-економічного розвитку, які активно протидіяли здійсненню соціально-релігійних постулатів духоборів на практиці.

У висновках дисертації викладені підсумки дослідження.

Основні положення дисертації викладені автором в таких публікаціях:

1. Шугаєва Л.М. Духобори на Україні // Людина і світ. - 1992. - №4. - С.54-58.

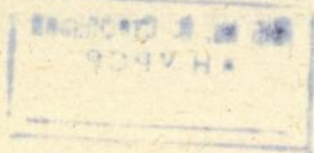
2. Шугаєва Л.М. Система виховання духоборів // Виховання на ідеях миру в навчальному і позанавчальному процесі в школі і вузі. - Рівне, 1992. - С.172-174.

3. Шугаєва Л.М. Релігійні і духовні шукання українського селянства /на прикладі духоборів/ // Наукові записки науково-практичної конференції викладачів КДПІ ім.М.П.Драгоманова. - К., 1992. - С.129-131.

БІБЛ. В. СТЕФАНІЯ
АН УРСР

Підписано до друку 12.01.1993 р. Об'єм 0,9. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тир. 100 пр. Зам. 21. Безплатно.

ЛОД КДПІ ім. М. П. Драгоманова, Київ, Пирогова 9.

AB 26.723